

ensorship lists of «information that is not subject to dissemination». The military censorship based its activity on numerous legal acts, the main of which were «the provisions on military censorship» and the above-mentioned «lists». The author concluded that the Soviet military censorship bodies focused their work in four main directions: a) preventing the disclosure of secret information (military secrets), which is inherent to military censorship and counterintelligence; b) defending their political interests: preventing criticism of the Bolshevik regime (regardless of the media – from the newspaper to a private letter); c) pursuing political and investigative goals, assigns by the VChk; d) monitoring – the study of public sentiment through the perustration of correspondence.

Key words: military censorship, VChK, perustration, censorship.

<https://doi.org/10.15407/vuchk2021.01.031>

УДК 316.624:351.747.1:94«1930/1940»(477.74)

**Олег БАЖАН,
Микола МИХАЙЛУЦА***

Девіантна поведінка співробітників органів держбезпеки у добу Великого терору (на прикладі Одеського обласного УНКВС)

Мета дослідження: проаналізувати комплекс причин та факторів, що детермінували соціальні відхилення, особливості девіантної поведінки співробітників радянських органів державної безпеки у період масових політичних репресій в Українській РСР у другій половині 1930-х рр.

* *Бажан Олег Григорович* – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; bazhanclio@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>.

Михайлуца Микола Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету; Michailuca@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4896-0580>.

Методологія та методи. Відтворюючи поведінку співробітників державної безпеки, дослідники використали антропологічний підхід. Також були використані наукові напрацювання французького соціолога Е. Дюркгейма, який стверджував, що у суспільстві, в якому старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не утворилися, настає так звана соціальна аномія як певна форма девіантності.

Для реалізації означеної мети був застосований комплекс філософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Для аналізу девіантної поведінки автори використали такі методи: історичний, біографічний, порівняльний, конкретно-пошуковий, метод термінологічного аналізу.

Висновки. Виокремлено групу чинників, що зумовлювали девіантну поведінку співробітників державної безпеки УНКВС по Одеській області: соціальні чинники (несприятливе соціальне-економічне становище, суспільна мораль та моральні цінності, культ насилля, що утвердився у радянському суспільстві в умовах панування командно-адміністративної системи) та індивідуально-психологічні (наявність певних характеристик індивіда, особистісні та професійні якості). Розглянувши типи девіантної поведінки (алкоголізм, садизм, крадіжки, розпуста), зроблено висновок, що відхилення від загальноприйнятих норм так чи інакше залежало від психологічного стану індивідуума, взаємовідносин з найближчим оточенням, а також від рівня його освіти, загального світогляду.

Ключові слова: НКВС, Великий терор, девіантна поведінка.

Друга половина 1930-х рр. – одна із найтрагічніших сторінок довоєнного періоду сталінської епохи, оскільки охоплює період масових політичних репресій, закарбованого в історіографічному вжитку словосполученням – Великий терор. У фокусі уваги аморальна сторона поведінки «дієвої особи» того часу, виконавця «волі партії, міцно тримаючого караючий меч пролетаріату» – співробітника НКВС СРСР. Вивчення злочинних дій співробітників радянських органів держбезпеки докладно й різносторонньо висвітлено вітчизняною історіографією, досить звернутися лише до напрацювань дослідників В. Васильєва, Т. Вронської, В. Золотарьова, С. Кокіна, Р. Подкура, О. Рубльова, Ю. Шаповала та ін.¹

¹ *Васильєв В., Подкур Р.* Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 240 с.; Відлуння Великого терору: зб. док. у 3-х т. – Т. 1. Партійні збори та оперативні наради співробітників

У межах дослідницької теми про замовників і виконавців масових операцій НКВС СРСР у добу Великого терору викликає інтерес сутність моральних цінностей співробітника радянських органів держбезпеки, різні прояви девіантної поведінки, що призводили до злочинних чи протиправних вчинків. Девіантну поведінку як порушення соціальних норм науковці розглядають у різноманітних площинах: соціологічній, психологічній, педагогічній, юридичній. У юриспруденції під девіантною поведінкою розуміють вчинок, дії особи, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам. На думку правника М. Кікалішвілі, зміни у суспільстві призводять до змін норм, а відтак і видів поведінкових девіацій і навпаки – останні є невід’ємною частиною будь-якої соціальної системи. Французький соціолог Е. Дюркгейм стверджував, що у суспільстві, в якому старі норми і цінності вже не відповідають реальним відносинам, а нові ще не утво-

управління НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) / авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. – К.: Видавець В. Захаренко, 2017. – 744 с.; Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). – Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньо-транспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області / авт.-упоряд.: С. Кокін, Д. Россман; НАН України. Ін-т історії України; Торонтський ун-т; Вірджинський ун-т; ГДА СБ України. – К.: Видавець В. Захаренко, 2018. – 728 с.; *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К.: Темпора, 2013. – 624 с.; *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с.; Остання адреса: Розстріли соловецьких в’язнів з України у 1937–1938 роках: у 2-х т., 2-ге вид., доопрац. і доп. / ред. кол.: С. Богунов, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал (відп. ред.); упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; Служба безпеки України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – К.: «Сфера», 2003. – Т. 1. – 470 с.; *Рубльов О.* Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: Справа «Польської Військової Організації» 1933–1934 рр. (мета, механізм фабрикації, наслідки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2002. – Вип. 7. – С. 170–189; *Шаповал Ю., Золотарьов В.* «Гильотина України»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. – М.: Полит. энциклоп., 2017. – 406 с.

рилися, наступає так звана соціальна аномія як певна форма девіантності². Безперервне політичне й громадянське протистояння, економічні й соціальні експерименти, штучний голод, перманентні суспільні зміни у СРСР призводили до встановлення не тільки авторитарного владного режиму, волюнтаризму а й до торжества антигуманних правил, які руйнували соціальні відносини.

Нагнітання в країні Рад істерії класового протистояння, проголошення комуністичним режимом у середині 1930-х рр. посиленої боротьби з «ворогами народу» в умовах правової вакханалії стали мотиваційними чинниками девіантних дій серед різних соціальних та професійних груп радянського суспільства, в тому числі у лавах чекістів. Девіантна поведінка значного числа співробітників органів державної безпеки у розпал масових політичних репресій у другій половині 1930-х рр., що характеризувалася психологічною схильністю до асоціальних вчинків, знаходила своє вираження переважно в алкоголізмі, розбещеності, kleptomанії, садизмі тощо. Інформаційний потенціал первинних партійних організацій КП(б)У обласних управлінь НКВС дає змогу проілюструвати соціальні девіації, культурні та психічні відхилення штатних співробітників силового відомства у добу Великого терору. Так, у фонді 5355 (оп. 1–3) Державного архіву Одеської області «Первинна організація КП(б)У Управління Народного комісаріату внутрішніх справ – УНКВС в Одеській області (до липня 1934 р. Державного Політичного управління – ДПУ), Сталінського району м. Одеси» зосереджено постанови і директивні вказівки міських та районних партійних органів, протоколи закритих/відкритих партійних зборів УДБ УНКВС в Одеській області, протоколи засідань партбюро УНКВС, відділів управління НКВС за 1937–1939 рр. Цінними, з огляду на вивчення процесу формування ідеологічного інструментарію репресивної політики радянської держави та опису виразного портрета виконавця/ката Великого терору, стали різноманітне листування партійних органів з органами НКВС

² Дюркгейм Э. Норма и патология // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – М., 1966. – С. 39–44.

по апеляційних справах наприкінці 1930-х рр. (загалом на 226 осіб, з відповідною кількістю одиниць зберігання), особисті справи на кандидатів у члени ВКП(б), у тому числі й на секретних співробітників, характеристики на працівників УНКВС, різноманітні заяви, їхній розгляд тощо. Матеріали партійних зборів УНКВС (стенограми, звіти, заяви, характеристики, виступи, резолюції тощо) можуть слугувати опорним базисом для дослідника в осмисленні особистісних проявів характеру співробітника радянських органів держбезпеки, його ідеологічних, ментальних та культурних цінностей, людських недоліків та вад.

Грубе порушення правил провадження слідства, фізичне насилля й моральне знущання, побиття і застосування тортур стосовно підслідних стало предметом спеціального розгляду партзборів УНКВС по Одеській області у часи так званої «беріївської відлиги» наприкінці 1938–1939 рр. Тоді, згідно вказівки вищого партійно-радянського керівництва від 17 листопада 1938 р., було припинено масові репресивні акції та розгорнулася кампанія по відновленню кадрового контролю з боку місцевих партійних керівників над співробітниками органів держбезпеки.

Протиправні дії та відвертий садизм слідчих (довготривале стояння допитуваного на ногах; залякування, погрози на адресу рідних; «конвеєрні» допити; побиття арештованих кулаками, палицями, кастетами; посадка на стілець з гострим кілком, відтоптування каблуками пальців на ногах, нанесення безперервних ударів зігнутих вказівним пальцем в площину грудей; плювки в обличчя, кричання у вуха через рупор³) у документах партзборів УНКВС по Одеській області за 1939 р. завуальовано позначено формулюваннями на кшталт: «використання незаконних методів слідства», «застосування фізичних методів дізнання» тощо. Вістря партійної критики було спрямоване на адресу начальника (з травня по липень 1938 р.) 4-го (секретно-політичного) відділу УНКВС по Одеській області Во-

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України). Висновки військової прокуратури Одеського військового округу по справі П. П. Кисельова, ф. 5, оп. 1, спр. 68251, т. 2, арк. 183–193.

лодимира Пилиповича Калюжного та інших одіозних співробітників управління – Сергія Івановича Гапонова (з червня по листопад 1938 р. – начальник 4-го відділу УНКВС по Одеській обл.), Давида Борисовича Кордуна (на 1938 р. працював тимчасово виконуючим обов'язки начальника 1-го відділку 4-го відділу УНКВС по Одеській області), Юхима Іоановича Абрамовича (у 1937–1938 рр. – оперуповноважений 1-го відділку 4-го відділу УНКВС по Одеській області), Якова Ізраїльовича Берензона (з вересня 1937 р. – помічник оперуповноваженого, оперуповноважений 4-го відділу УНКВС по Одеській області; 1938 р. – тимчасово виконуючий обов'язки помічника начальника 1-го відділку 4-го відділу, а згодом – начальник воднотранспортного відділу УНКВС), Володимира Антоновича Мошковського (з кінця листопада 1937 р. працював практикантом 4-го відділу, помічником оперуповноваженого та тимчасово виконуючим обов'язки начальника 3-го та 6-го відділків 4-го відділу УНКВС по Одеській області), Абрама Юхимовича Гнесіна (з квітня 1938 р. по жовтень 1939 р. – оперуповноважений 1-го відділку 4-го відділу УНКВС по Одеській області)⁴. Їх обвинувачували у тому, що упродовж 1938 – початку 1939 рр. вони

«допускали грубі порушення соціалістичної законності, застосовуючи до заарештованих невластиві методи слідства, фальсифікуючи слідчі матеріали, із кар'єристських мотивів фабрикували надумані контрреволюційні організації, шляхом злочинних засобів впливу добивалися від арештованих зізнання в контрреволюційній діяльності, незалежно від наявності компрометуючих матеріалів»⁵.

Зазначені особи обвинувачувалися у фабрикації низки кримінальних справ на працівників Комісії партійного контролю

⁴ Савин А., Тепляков А. «Чистка чистильщиков» как инструмент дисциплинирования НКВД. Сотрудники УНКВД по Одесской области на скамье подсудимых, 1939–1943 гг. // Чекисты на скамье подсудимых: сб. ст. / сост.: М. Юнге, Л. Виола, Дж. Россман. – М.: Пробел-2000, 2017. – С. 286.

⁵ Держархів Одеської обл., ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856: «По звинуваченню учасників контрреволюційної фашистської організації: Деньга Ф.К., Андрианова О.Е., Рожновського М.М., Івлева П.Г., Папе Д.М., Сорокіна І.І., Жирова К.Д. по ст. ст. 54-6, 54-10 ч. 1, 54-11 КК УРСР». 23 квітня 1938 р. – 5 травня 1938 р., арк. 325–326.

(КПК) при ЦК ВКП(б) по Одеській області (за ґратами опинилося 12 осіб, із них 7 були засуджені до розстрілу Військовою колегією Верховного суду СРСР, один до 15 років в'язниці і лише двоє були виправдані), Одеського облвиконкому (заарештовано 12 осіб, з них один помер у в'язниці від тортур), співробітників газет «Черноморская коммуна» і «Большевицкое знамя». Зокрема, слідчому Юхиму Абрамовичу інкримінувалося нелюдське поводження з колишнім начальником Одеського обласного фінансового відділу І. Ф. Сенкевичем, якого він змусив під диктовку написати «власноручне зізнання» на 106 аркушах і обмовити 11 осіб.

Про специфічний арсенал засобів впливу Ю. Абрамовича на заарештованих для схилення їх до «співпраці зі слідством» розповів правоохоронним органам сам потерпілий:

«У ніч з 2 на 3 липня 1938 р. органами НКВС я був заарештований. У цю ж ніч привели мене на допит до слідчого Абрамовича, про якого нічого іншого, як про мерзенного ката, афериста, сказати не можна. На першому ж допиті мені пред'явили звинувачення, що я – учасник к[онтр]р[еволюційної] організації, один із членів “Обласного к[онтр]р[еволюційного] центру правих”. А коли я заперечував все це, Абрамович обплював мене, забороняючи мені втиратися, бив мене, а коли я доходив до підсвідомості, Абрамович, Кордун і інші, влаштовували глузування наді мною. Майже при всіх цих допитах і знущання наді мною під час слідства заходив Калюжний, останній дозволяв мені говорити тільки про зізнання, більше ніяких моїх пояснень Калюжний не приймав і забороняв мені говорити про них. Кожен допит супроводжувався низинною, похабною нецензурною лайкою з боку Абрамовича, Кордуна. Я навіть не можу зараз пригадати всіх цих слів, якими вони мене називали. Абрамович під час допитів бив мене по обличчю, бив ногами в живіт, ставив мені у вухо трубку і кричав у неї. Калюжний як начальник 4 відділу заходив в кабінет і бачив, як знущалися ці обер-бандити-фашисти Абрамович, Кордун та ін., і ніяких заходів не вживав, а, навпаки, заохочував їх»⁶.

У «безпричинному застосуванні фізичних засобів впливу» звинувачувався й колишній начальник 3-го відділку 2-го відді-

⁶ Відлуння Великого терору. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 513.

лу обласного УНКВС В. А. Мошковський⁷, який зарекомендував себе у добу Великого терору активним «викорінювачем контрреволюційних організацій і ворожого елемента» в Одесі.

Опинившись під зливою партійної критики та загрозою кримінальної відповідальності за «порушення соціалістичної законності», співробітники Одеського обласного УНКВС були змушені виправдовуватися. Наявність численних фактів нелюдського поводження з арештантами сержант держбезпеки Ю. Абрамович пов'язував з виконанням установок отриманих від керівництва:

«Знаючи непогано Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекс СРСР, за якими я неодноразово у межах радянського закону вів слідство у периферійних апаратах НКВС, я після приїзду до Одеси побачив, що цей закон в обласному управлінні НКВС не дотримується, а, навпаки, порушується. Так, з перших днів мого перебування в облуправлінні я почав помічати, що заарештованим забороняють сідати на стілець, змушують стояти на допиті по кілька годин. На допиті і в процесі останнього лунала сама найгірша вулична лайка. Через деякий час до мене, до кабінету (де сидів на стільці заарештований) увійшов колишній нач[альник] 2-го відділу Герзон і коли побачив, що заарештований не стоїть, а сидить, то вийшовши з кабінету через кілька хвилин він мене викликав до себе, вимагаючи від мене пояснення про причини “ліберального ставлення до ворога”, тобто до арештованого. [...] Незабаром практика і методи роботи в обласному управлінні НКВС набули нечуваних й небачених форм. Заарештованих змушували стояти вже не кілька годин, а по кілька днів, деякі заарештовані піддавалися побиттю, почали з'являтися випадки скидання заарештованих з балконів (колишній нач[альник] одного відділу УНКВС, спроба у слідчого Городокіна та ін.). Деякі із заарештованих внаслідок стійок опухали, і все це почало на мене настільки психічно діяти, що я почав отримувати на роботі припадки, які завершувалися доставлянням мене на машині додому»⁸.

Подібну до Ю. Абрамовича захисну стратегію щодо висунутих звинувачень у застосуванні фізичних методів впливу обрав

⁷ Держархів Одеської обл., ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 324–329.

⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 67987, т. 3, арк. 99–100.

колишній оперуповноважений 1-го відділку 2 відділу УНКВС по Одеській області Абрам Гнесін:

«У березні місяці 1938 р. я рішенням Одеського обкому комсомолу був мобілізований до органів НКВС і спрямований на роботу в Одеське обласне управління на посаду помічника уповноваженого. Важко описати ту обстановку, в яку довелося мені і іншим молодим працівникам зануритися, прийшовши на роботу в органи. Достатньо сказати те, що я, будучи направлений для ознайомлення з роботою у розпорядження був[шого] Оперуповноваженого Козакевича, у кабінеті останнього, крім побиття заарештованих, криків, лайки – нічого іншого не бачив і не чув. Таке “знайомство” з роботою тривали дві або три доби. Після чого я був викликаний на інструктаж начальником відділу Калюжним (арештований) і начальником відділення Майським (звільнений з органів), які сказали мені, що з цього дня я сам повинен буду допитувати заарештованих і попередити, що на слідстві всі заарештовані намагаються продовжувати свою ворожу політику, спрямовану на приховування відомих їм учасників організації, які ще залишилися на волі. [...] Калюжний і Майський особистим прикладом вчили нас, молодих працівників, як потрібно працювати з арештованими, змушуючи лягати їх, кричати і бити. Вони часто по кілька разів на добу дзвонили, викликали слідчих в кабінет, в тому числі і мене, лаючи за погану, нібито, роботу з заарештованими. Критерієм цьому було те, що голос слідчого не було чути по коридору»⁹.

Військовим трибуналом військ НКВС Західносибірського округу від 21-26 квітня 1943 р. колишні співробітники УНКВС по Одеській області Д. Кордун, Ю. Абрамович, Я. Берензон та С. Гапонов були засуджені за порушення соціалістичної законності (ст. 206-17 п. «б» КК УРСР) до 10 років виправно-трудових таборів, а В. Мошковський і А. Гнесін позбавлені свободи на 7 років¹⁰. Їх позбавили спеціальних відомчих звань, а С. Гапонова – вищої відомчої нагороди «Почётный знак ВЧК–ГПУ». Враховуючи обставини військового часу і клопотання чотирьох (за

⁹ Эхо Большого террора: сб. док.: в 3 т. Т. 3: Чекисты Сталина в тисках «социалистической законности». Эго-документы 1938–1941 гг. – М.: Пробел-2000, 2018. – С. 129.

¹⁰ Відлуння Великого терору. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 630.

винятком Ю. Абрамовича) підсудних, їх було відправлено на німецько-радянський фронт, у діючу армію спокутувати злочину діяльність¹¹.

Під час перевірки навесні 1939 р. оперативно-слідчої роботи Одеського УНКВС з'ясувалося, що до тортур та фальсифікацій під час слідства вдавалися й інші співробітники обласного управління. Зокрема, тимчасово виконуючий обов'язки начальника 2-го відділку 4 відділу Микола Михайлович Тягін, начальник 1-го відділку 3 відділу, лейтенант держбезпеки Йосип Юхимович Рибаків. У лютому 1939 р. було заарештовано начальника 3-го відділу УНКВС Олександра Григорович Шнайдера, а в травні 1939 р. його заступника, сержанта держбезпеки Бориса Ілліча Раєва та виконуючого обов'язки начальника економічного відділу УНКВС, молодшого лейтенанта держбезпеки Якова Веніаміновича Зісліна. Використовуючи маніпуляції свідченнями і тортури, вони створили фіктивні антирадянські організації: «Повстанська партизанська організація» (за ґратами опинилося 65 осіб), одеську мережу «Польської організації військової», антирадянське угруповання серед моряків Чорноморського пароплавства. У результаті перевірки було встановлено, що у липні 1938 р. у ході розслідування т. зв. «справи червоних партизан» молодший лейтенант держбезпеки Яків Зіслін примушував свої підлеглих періодично відвідувати разом з ним Центральний арештний дім (спеціальна адміністративна споруда НКВС в м. Одесі, де утримувалися ув'язнені), де влаштовував показові побиття арештантів. Виїзною сесією військового трибуналу військ НКВС Київського округу у м. Одесі у листопаді 1939 р. Олександра Шнайдера було засуджено до 8 років позбавлення волі, а Бориса Раєва та Якова Зісліна – 6 років перебування у виправно-трудовах таборах¹². Суворого покарання за порушення «соціалістичної законності» вдалося уникнути колишньому оперуповноваженому в'язниці № 38 відділу місць ув'язнення УНКВС по Одеській області Ю. Залкінду. На закритих зборах парторганізації обласного управління НКВС, що

¹¹ Держархів Одеської обл., ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 329.

¹² ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 58721, арк. 54.

відбулися 3 вересня 1939 р., йому було виголошено сувору догану з попередженням

«за навмисне заподіяння фізичних страждань заарештованим Іванюку, Гесе і Іванову¹³ та за годування хлібом з наркозом підслідного Сороку перед судом, аби той визнав свою вину»¹⁴.

Прикметно, що співробітники, схильні до садизму і жорстокого поводження з ув'язненими, як правило, вирізнялися малограмотністю та невіглаством. Тимчасово виконуючий обов'язки начальника 1-го відділку 2-го відділу УНКВС сержант держбезпеки Д. Кордун, сержант держбезпеки Ю. Абрамович, начальник воднотранспортного міського відділу УНКВС Я. Берензон мали початкову освіту; тимчасово виконуючий обов'язки помічника начальника 3-го відділку 4-го відділу УНКВС В. Мошковський та оперуповноважений 1-го відділку 2-го відділу УНКВС сержант держбезпеки А. Гнесін мали неповну середню освіту¹⁵.

Як «слабкий і нездатний працівник» характеризувався начальник відділу кадрів УНКВС по Одеській області, старший лейтенант держбезпеки Іван Степанович Дубров (в органах ВНК–ОДПУ–НКВС із 1920 р.)¹⁶. Першим заступником секретаря партбюро УНКВС по Одеській області було обрано начальника відділку економічного відділу УНКВС П. Дейнего, який мав незакінчену середню освіту¹⁷.

Як свідчать матеріали парткомісії обласного УНКВС, траплялися непоодинокі випадки, коли чекісти використовували своє службове становище у корисливих цілях. Пристрасть до наживи спонукала співробітника обласного УНКВС С. Куца, який потребував поліпшення житлових умов, поширити завідомо неправдиві вигадки на свого колегу Самсонова з метою заволодіння його квартирою. Після арешту оббріханого Самсонова С. Куц самовільно захопив його житло, не маючи на те доз-

¹³ Держархів Одеської обл., ф. 5355, оп. 1, спр. 135, арк. 116.

¹⁴ Там само, спр. 130, арк. 26.

¹⁵ Там само, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2856, арк. 324–325.

¹⁶ Там само, ф. 5355, оп. 1, спр. 118, арк. 63.

¹⁷ Там само, спр. 135, арк. 43.

вільних документів, заволодів речами та меблями репресованого¹⁸. До подібного аморального вчинку вдався співробітник 2-го відділу обласного УНКВС Пташний, який зайняв квартиру репресованого співробітника і привласнив його бібліотеку¹⁹.

Скнарість була притаманна й чекісту Е. Мокієвському. Піддавшись спокусі заволодіти чужими речами, він навмисне не вписав до протоколу обшуку арештованого Хмелевського його власне майно: мотоцикл, рушницю, польову сумку та шкіряний пояс. Однак такий протиправний вчинок оперуповноваженого УНКВС не викликав особливого осуду серед колег. Секретар парткому УНКВС по Одеській області Дубовий лише пожурих користолюбивого Е. Мокієвського і зауважив, що

«брати речі арештованого, це зовсім не до честі чекіста!».

Відтак, за крадіжку Е. Мокієвському на партійних зборах оголосили сувору догану із записом в особовій справі²⁰.

Криза ціннісних орієнтирів, що спостерігалася у часи Великого терору у різних сферах життя, призводила до культурних та психічних відхилень у соціальному поведженні представників зазначеної професійної групи. Навесні 1939 р. певний резонанс у колективі одеських чекістів викликала аморальна поведінка начальника 2-го відділку 2-го відділу УНКВС по Одеській області, лейтенанта держбезпеки М. Тягіна. 22 квітня 1939 р. на засіданні партбюро УНКВС розглядалися результати роботи комісії із розслідування нестатутних стосунків лейтенанта держбезпеки М. Тягіна з дружинами репресованих. У ході дізнання було встановлено, що кандидат у члени КП(б)У М. Тягін умисне схиляв жінок заарештованих «есера Борисова і члена повстанського загону Демченка» до інтимних стосунків, обіцяючи посприяти у закритті кримінальних справ.

В умовах інтенсивних масових політичних репресій, емоційного та фізичного перевантаження співробітники органів держбезпеки вдавалися до зловживання спиртними напоями.

¹⁸ Держархів Одеської обл., ф. 5355, оп. 1, спр. 118, арк. 25.

¹⁹ Там само, спр. 130, арк. 57.

²⁰ Там само, арк. 20.

За систематичну появу на роботі у нетверезому стані рішенням партзборів облуправління НКВС по Одеській області в 1939 р. було оголошено сувору догану і подано клопотання про звільнення з органів оперуповноваженого Ігнатія Рудницького²¹. Хворобливою пристрастю до алкоголю славився начальник Благодатнівського райвідділу НКВС Олександр Микитович Волков²². Розголос про те, що у с. Лиса Гора О. Волков, роз'їжджаючи на автомашині п'яним, кричав на колгоспників:

«Разойдись, деникинцы!»²³,

стало предметом розгляду на партійних зборах обласного УНКВС навесні 1939 р.

Матеріали службових розслідувань, рішення партійних зборів свідчать, що серед розмаїття форм девіантної поведінки співробітників держбезпеки у період масових репресій особливе місце зайняв алкоголізм, подолання якого спонукало керівництво обласного УНКВС постійно вишукувати нові форми боротьби з негативними проявами соціальних відхилень.

Морально-психологічний клімат в УНКВС по Одеській області наприкінці 1930-х рр. – чудовий ілюстратор яскраво виражених відхилень від соціальних норм поведінки «вірних псів революції». Нехтування кримінального процесуального права за директивами центру, атмосфера недовіри та доносів, що царювала у силовому відомстві, спричиняла психічні розлади, маніакальну підозрілість, депресію серед безпосередніх організаторів і виконавців Великого терору. Стан аномії, який характеризувався дезорганізацією соціальних відносин, порушенням загальноприйнятних цінностей призводив до того, що свобода дій одеських чекістів, будучи неунормованою, набувала форми сваволі. У значного числа «полум'яних лицарів революції» «відхилення від норми» виявлялося у садизмі, привласнюванні чужого майна, скандальній поведінці, аморальній та сексуальній розпусті, алкоголізмі. Девіантна поведінка співробітників

²¹ Держархів Одеської обл., ф. 5355, оп. 1, спр. 129, арк. 92.

²² Там само, спр. 134, арк. 2.

²³ Там само, арк. 4.

держбезпеки була обумовлена кризою радянського суспільства, його соціальних інститутів, суперечністю між проголошеними цілями та повсякденною практикою їх реалізації.

REFERENCES

1. Dyurkgeym, E. (1966). *Norma i patalogiya. Sotsiologiya prestupnosti (Sovremennyye burzhuaznyie teorii)*. Moskva. [In Russian].
2. Kokin, S. and Rossman D. (Comp.). (2018). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. Vol. 2. Part. 1: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhennykh za porushennia sotsialistychnoi zakonnosti (zhovten 1938 p. – cherven 1943 r.). NKVS Moldavskoi ARSR, Dorozhno-transportnyi viddil HUDB NKVS Pivnichno-Donetskoi zaliznytsi, UNKVS po Zhytomyrskii oblasti ta UNKVS po Odeskii oblasti*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [In Ukrainian].
3. Kokin, S., Kulakovskiy, P., Smyrnov, H. and Shapoval, Yu. (Comp.). (2003). *Ostannia adresa: Rozstrily solovetskykh viazniv z Ukrainy u 1937–1938 rokakh. (2 ed.)*. Vol. 1. Kyiv: Sfera. [In Ukrainian].
4. Rublov, O. (2002). Vykryttia «ahentury polskoho fashyzmu» v USRR: «Sprava “Polskoi Viiskovoi Orhanizatsii” 1933–1934 pp. (meta, mekhanizm fabrykatsii, naslidky)». *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 7, 170–189. [In Ukrainian].
5. Shapoval, Yu. and Zolotaryov, V. (2017). «Gilotina Ukrainyi»: narkom Vsevolod Balitskiy i ego sudba. Moskva: Politicheskaya entsiklopediya. [In Russian].
6. Vasyliiev, V. and Podkur, R. (2017). *Radianski karateli. Spivrobotnyky NKVS – vykonavtsi «Velykoho teroru» na Podilli*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [In Ukrainian].
7. Vasyliiev, V., Viola, L. and Podkur, R. (2017). (Comp.). *Vidlunnia Velykoho teroru. Zbirnyk dokumentiv u trokh tomakh. Vol. 1. Partiini zbory ta operatyvni narady spivrobotnykiv upravlin NKVS URSR (lystopad 1938 – lystopad 1939 rr.)*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [In Ukrainian].
8. Vronska, T. (2013). *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
9. Zolotarov, V.A. (2004). *Oleksandr Uspenskiy: osoba, chas, otochennia*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].

Bazhan O, Mykhayluca M. Deviant behaviour of the state security officers in the period of the Great Terror (on the example of the UNKVD in Odessa region)

The purpose of the study is to analyze a set of causes and factors that determined social deviations, the features of deviant behaviour of the soviet state security officers during the mass political repressions in the Ukrainian SSR in the second half of the 1930s.

Methodology and methods. The researchers used an anthropological approach to reconstruct behaviour of the state security officers. The scientific works of a French sociologist E. Durkheim were also used. In particular, his concept of anomie according to which in a society in which out-date norms and values no longer correspond to real relations and new ones have not been formed yet a state of anomie emerges as a form of deviance.

Philosophical, general scientific and special scientific methods were used to achieve the goal of this research. To analyze deviant behaviour, the authors applied the following methods: historical, biographical, comparative, specific-search, method of terminological analysis.

Conclusions. A group of factors that caused deviant behaviour of the state security officers of the UNKVD in Odessa region has been found. There were social factors (such as unfavourable socioeconomic conditions, social morality and moral values, the cult of violence which was established in Soviet society under the rule of the administrative-command system) as well as individual psychological factors (the presence of specific features of the individual, personal and professional qualities). The types of deviant behaviour such as alcoholism, sadism, theft, debauchery were considered in the article. The authors concluded that deviation from conventional norms depended on psychological state of the state security officers, relationships with the immediate environment, as well as their level of education, general worldview.

Key words: NKVD, Great Terror, deviant behaviour.